

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І.МЕЧНИКОВА

ЩЕРБИНА НАДІЯ ФЕДОРІВНА

УДК 94(477.74):908 “1944/1991” (043.3)

**РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА
НА ОДЕЩИНІ (1944 – 1991 РР.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Одеса – 2007

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії України Одеського державного економічного університету
Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
СКРИПНИК Микола Онисимович,
Одеський державний економічний університет,
професор кафедри історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ГОНЧАРУК Григорій Іванович,
Одеський національний політехнічний університет
завідувач кафедри історії та етнографії України

кандидат історичних наук, доцент
БАЖАН Олег Григорович,
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник відділу
регіональних проблем історії України

Провідна установа: Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна, кафедра історії України.

Захист відбудеться “14” вересня 2007 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д. 41.051.08 при Одеському національному університеті ім. І.І.Мечникова за адресою: 65082,
м. Одеса, вул. Щепкіна, 12, ауд. 9.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Одеського національного університету
ім. І.І.Мечникова за адресою: 65082, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.

Автореферат розісланий “10” серпня 2007 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

А.К.Лозовський

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дисертаційного дослідження. Серед проблем, що розробляються українською історичною наукою, чільне місце посідає історія формування та розвитку історичного краєзнавства, яке сьогодні значною мірою сприяє відродженню духовності й культури, піднесенню національної самосвідомості, вихованню патріотизму, органічно поєднує покоління минулі з прийдешніми.

В історії розвитку історичного краєзнавства на Одещині особливе місце посідає період другої половини 40-х – початку 90-х рр. ХХ ст. Це один із складних і суперечливих періодів історії як України в цілому, так й історії краєзнавства зокрема. Впродовж зазначеного періоду відбувалися процеси відновлення роботи державних культурно-освітніх закладів, здійснювалися громадські ініціативи, що мали саме краєзнавче спрямування. Відзначається також активізація краєзнавчого руху, спостерігається реалізація державних, громадських пам'яткоохоронних та музейних програм, які сприяли розширенню мережі музейних закладів, формуванню системи охорони пам'яток. Широкого поширення набув досвід роботи наукових та громадських товариств відповідного напрямку, а також науковий доробок багатьох істориків-краєзнавців Одещини. Комплексне дослідження історико-краєзнавчого матеріалу в регіоні у другій половині ХХ ст. видається необхідним для відтворення цілісної картини історії розвитку історичного краєзнавства на Одещині й в Україні загалом.

Науковий аналіз особливостей процесу відродження та розвитку історичного краєзнавства у другій половині 40-х – початку 90-х рр. ХХ ст., ролі культурно-освітніх закладів, наукових та громадських товариств у вивченні та збереженні історико-культурної спадщини, дає можливість поглибити розуміння соціально-економічних та культурних процесів, які відбуваються в умовах утвердження новітньої української державності. Розвиток історичного краєзнавства на Одещині не став предметом спеціального наукового дослідження. Таким чином, враховуючи зазначене вище, актуальність обраної теми - “Розвиток історичного краєзнавства на Одещині (1944 – 1991 рр.)”, визначається недостатнім рівнем її вивчення і можливістю врахування досвіду краєзнавчої роботи для використання його в сучасних умовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження безпосередньо пов'язане з науковою темою, яку розробляє кафедра історії України Одеського державного економічного університету - “Проблеми формування української державності: історія та сучасність”(номер державної реєстрації 0107U002604).

Мета дисертаційного дослідження – здійснити комплексне дослідження особливостей процесу відродження та розвитку історичного краєзнавства на Одещині у другій половині 40-х – початку 90-х рр. ХХ ст.

Для досягнення мети ставились наступні **завдання**:

- з'ясувати ступінь наукової розробки проблеми в історико-краєзнавчій літературі, охарактеризувати джерельну базу та визначити методологію і методику дослідження;
- проаналізувати основні напрямки розвитку історичного краєзнавства на Одещині, зосередивши основну увагу на дослідженні тих аспектів проблеми, які не отримали належного відображення в історико-краєзнавчій літературі;
- визначити форми і методи дослідницько-пошукової роботи;
- показати участь музеїв, архівів, бібліотек, громадських об'єднань у відновленні та розвитку історичного краєзнавства в регіоні;
- висвітлити передумови виникнення Одеської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури, процес її становлення та роль у консолідації дослідницького активу і розгортанні історико-краєзнавчої роботи;
- розкрити внесок у дослідження історії краю науковців та краєзнавців-аматорів, визначити його значення для сучасних історико-краєзнавчих досліджень.

Об'єктом дослідження є діяльність історико-краєзнавчих осередків Одеської області, робота науковців і краєзнавців-аматорів щодо вивчення і пропаганди історії краю.

Предметом дисертаційного дослідження є розвиток історичного краєзнавства на Одещині, його основні напрямки та особливості.

Хронологічні рамки даного дослідження охоплюють період другої половини 40-х – початку 90-х рр. ХХ століття. Їхня нижня межа обумовлена відновленням історико-краєзнавчих студій, яке розпочалося безпосередньо після відновлення у 1944 р. на Одещині радянської влади. У цей період спостерігається посилення уваги науковців до проблем історії краю, а також активізація діяльності музеїв та пам'яткоохоронних осередків. Верхня хронологічна межа роботи пов'язана з 1991 р., коли після проголошення державної незалежності України склалися більш сприятливі умови для розвитку краєзнавчих студій. В умовах демократизації суспільства, його трансформації з'явилися ширші можливості для організації та проведення наукових досліджень як науковцями, так і краєзнавцями-аматорами.

Територіальні рамки визначаються Одеською областю за сучасним адміністративно-територіальним поділом України.

Наукова новизна одержаних у процесі дослідження результатів визначається самою постановкою проблеми, яка до цього часу не була об'єктом спеціального вивчення і висвітлення. Автором здійснено:

- комплексний аналіз процесу розвитку історичного краєзнавства на Одещині у період другої половини 40-х – початку 90-х рр. ХХ ст., з'ясовано як його позитивні тенденції, так і негативні, що стримували поступальний розвиток краєзнавчого руху;
- введення до наукового обігу раніше невідомих матеріалів, що характеризують місце та роль

музеїв, бібліотек, краєзнавчих осередків у вивченні та популяризації історії Одещини. Зокрема, це стосується Одеської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури, народних університетів тощо;

- висвітлено діяльність окремих краєзнавців-аматорів Одещини щодо вивчення та збереження історико-культурної спадщини краю;
- використано і введено в науковий обіг широке коло документів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Одеської області та його філії у м. Ізмаїлі, поточних архівів державних установ Одеської області;
- всебічно вивчено та проаналізовано матеріали періодичної преси, яка дала можливість глибше простежити розвиток історико-краєзнавчого руху на Одещині;
- зазначено, що навіть в умовах тоталітарного режиму історичне краєзнавство мало гуманістичну цінність, виховувало у молоді дбайливе ставлення до свого минулого, глибоку повагу до власної історії та культури.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони є основою для подальших розробок проблеми розвитку історичного краєзнавства і можуть бути використані в узагальнюючих працях з історії Південної України, для набуття нової динаміки у розвитку історико-краєзнавчого руху в регіоні. Положення і висновки дисертаційної роботи можуть бути також використані при викладанні загальних курсів з історії України, історії української культури, історичного краєзнавства у вищих навчальних закладах, при організації історико-краєзнавчої роботи в інших закладах освіти. Висновки дисертації можуть бути враховані при проведенні сучасної політики національно-культурного відродження на півдні України, реалізації державних, регіональних краєзнавчих та пам'яткоохоронних програм.

Методологічна основа дисертації сформована на засадах визнання принципів історизму та об'єктивності. Підхід до розгляду досліджуваних процесів надав можливість розглянути предмет дослідження у відповідному соціокультурному контексті, в рамках певних світоглядних орієнтацій, розглядати всі процеси і явища з точки зору їх критичного аналізу і діяти відповідно до логіки даного дослідження. Застосовувалися також порівняльно-історичний, аналітичний, статистичний, типологічний методи аналізу подій та процесів, пов'язаних із функціонуванням краєзнавчих осередків. Порівняльно-історичний метод надав можливість досліджувати події та факти історії краю у тісному зв'язку з тими історичними обставинами, в яких вони виникли. Статистичний метод надав змогу з'ясувати кількісні дані про чисельність музеїв, бібліотек, архівних установ області. Типологічні методи (класифікації та періодизації) застосовано при аналізі історіографічного доробку, узагальненні джерельної бази дослідження, визначенні на підставі комплексних критеріїв основних процесів розвитку історико-краєзнавчого руху на

Одещині. Викладення матеріалу побудовано за структурно-тематичним принципом. Застосування комплексу принципів і різноманітних методів дало можливість дослідити процес розвитку історичного краєзнавства на Одещині у другій половині 40-х – початку 90-х рр. ХХ ст.

Наукова апробація роботи. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Одеського державного економічного університету. Основні положення і висновки дисертації знайшли відображення на наукових конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції “Сучасний соціокультурний простір 2004” (Київ, 20-25 грудня 2004 р.); II Міжнародному науково-практичному семінарі “Кайндлівські читання” (Чернівці, 28-29 травня 2005 р.); VI Всеукраїнській науковій конференції “Народний Рух України: місце в історії та політиці” (Одеса, 16 – 17 вересня 2005 р.); V Буковинській історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича (Чернівці, 29 вересня 2005 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Сучасний соціокультурний простір 2005” (Київ, 26 – 30 вересня 2005 р.); Науково-методичній конференції “Могилянські читання – 2005”, присвяченій 10-й річниці створення Миколаївського державного гуманітарного університету імені П.Могили Києво-Могилянської академії (Миколаїв, 31 жовтня – 6 листопада 2005 р.); VI Сумській науковій історико-краєзнавчій конференції (Суми, 24-25 листопада 2005 р.); Четвертій Всеукраїнській науковій конференції “Інтелігенція і влада” (Одеса, 20 – 21 березня 2006 р.); Науковій конференції молодих вчених, присвяченій 85-річчю заснування Одеського державного економічного університету (Одеса, 12 квітня 2006 р.); Третій Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 50-річчю з дня відкриття Одеського історико-краєзнавчого музею (Одеса, 27-29 квітня 2006 р.); III Міжнародній науковій конференції “Вікно у європейську науку” (Чернівці, 20-21 травня 2006 р.); Щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу Одеського державного економічного університету (Одеса, 2004 – 2006 рр.).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження опубліковано 12 наукових праць, з них 6 у наукових журналах та 6 у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою та завданнями дослідження і складаються зі вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, списку джерел і літератури (379 назв), 12 додатків. Повний обсяг роботи становить 238 сторінок (основна частина – 181 сторінки).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, зв'язок роботи з науковими програмами та темами, визначено об'єкт і предмет дослідження, хронологічні та територіальні межі, наукове й практичне значення дисертації, сформульовані мета і завдання роботи, охарактеризовані її апробація та впровадження результатів.

Перший розділ “Історіографія та джерельна база дослідження” присвячено аналізу стану наукової розробки проблеми та характеристиці джерельної бази дослідження, використаної при розв’язанні поставлених завдань. Аналіз історіографії засвідчує, що у досліджуваний період історична наука збагатилась значною кількістю праць, які висвітлюють розвиток історичного краєзнавства як в цілому в Україні, так і в регіонах зокрема. Питання історії краєзнавчого руху знайшли висвітлення також у наукових працях з історії України, історії української культури, архівознавства, джерелознавства та інших науках. Умовно різноманітну літературу, присвячену дослідженням особливостей відродження та розвитку історичного краєзнавства у другій половині 40-х – початку 90-х рр., можна поділити на дві великі групи. До першої належать праці радянських істориків, яким притаманна деяка ідеологізація процесів щодо розвитку краєзнавчого руху. Другу групу досліджень даної проблематики складають роботи істориків у новітню добу, адже у роки незалежності України спостерігається активізація досліджень історії, культури краю, історичного краєзнавства, на що вказує низка праць історико-краєзнавчого характеру.

Фундаментальною науковою працею, яка вперше розкрила розвиток історичного краєзнавства в Україні, була колективна монографія “Історичне краєзнавство в Українській РСР” (П.Тронько, В.Горбик, О.Лугова, Ю.Данилюк, Є.Скляренко та ін.), підготовлена Інститутом історії України НАН України¹. У цьому дослідженні всебічно висвітлюються теоретичні питання з краєзнавства і узагальнюється на цій основі значний фактичний матеріал, практичний досвід історико-краєзнавчої діяльності в Україні з 1917 до кінця 1980-х рр. У роботі висвітлюються особливості краєзнавчих досліджень в одеському регіоні, форми й методи краєзнавчої роботи, роль культурно-освітніх закладів та громадських об’єднань, зокрема діяльність “Одесики” у розгортанні краєзнавчого руху, а також питання пам’яткознавства та музейництва.

Значний внесок у розробку проблеми розвитку українського історичного краєзнавства зробив визначний український історик П.Тронько. У наукових працях вченого розглядаються теоретичні та практичні питання розвитку історичного краєзнавства в Україні у ХХ ст.² Особливий інтерес становить його монографія “Літопис дружби і братерства”, в якій автор, як голова Головної редакційної колегії “Історії міст і сіл УРСР”, розкрив механізм підготовки унікальної за своїм змістом і значенням праці, діяльність обласних і головної редколегій, визначив значення літопису населених пунктів для розвитку краєзнавчого руху в країні³.

¹ Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т.Тронько, В.О.Горбик, О.І.Лугова та ін.; Відп ред. П.Т.Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. - К.: Наукова думка, 1989. - 237 с.

² Тронько П., Скляренко Є. Основні підсумки і дальші завдання історико-краєзнавчих досліджень // Український історичний журнал. - 1979. - № 11. - С. 51-61; Тронько П. Деякі питання розвитку історичного краєзнавства // Вісник Академії наук УРСР. - 1982. - № 6. - С. 32- 48; Тронько П. Актуальні питання історичного краєзнавства // Український історичний журнал. - 1986. - № 7. - С. 16-32.

³ Летопись дружбы и братства: Из опыта создания “Истории городов и сел Украинской ССР”. – К.,1981. – 128 с.

Питаннями історичного краєзнавства, розробками його теоретичних і методологічних основ, а також пам'яткознавства, охорони історико-культурної спадщини займалися, починаючи з 60-х рр., наукові співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень при Інституті історії АН УРСР (В.Войналович, Ю.Данилюк, Р.Маньківська, Є.Скляренко та ін.). На особливу увагу заслуговує праця наукових співробітників відділу “Памятники истории и культуры Украинской ССР”⁴. У каталозі-довіднику містяться докладні відомості про всі найцінніші пам'ятки історії, археології, архітектури, монументального мистецтва, що перебували на території республіки.

Нові методологічні підходи щодо вивчення історичного краєзнавства висвітлені у збірці статей “Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики”, де характеризуються основні етапи у розвитку наукових досліджень з історії краю, діяльність краєзнавчих організацій, аналізується творчий доробок окремих вчених та краєзнавців-аматорів⁵.

Широкий інтерес у 60 - 80-х рр. викликав рух щодо створення народних музеїв і музейних кімнат, що розгорнувся в республіці в цей період. В українській історіографії в цей період з'являються роботи, присвячені історії музейництва в Україні. Вони пов'язані з іменами М.Бондаря, І.Буланого, Л.Славина, Г.Мезенцевої, І.Явтушенка⁶. Створенню мережі історико-краєзнавчих музеїв на Одещині присвячена низка праць Г.Ангелова⁷. Дослідник в своїх роботах ставить широке коло питань щодо організації краєзнавчої роботи у регіоні, висвітлює активну краєзнавчу діяльність громадськості області, надає методичні поради щодо збирання матеріалів для народних музеїв тощо. Недоліком цих досліджень є зображення процесів розвитку музейництва лише в позитивному плані, ігнорування таких складних і суперечливих питань, як надмірна ідеологізація музейної роботи, жорсткий контроль з боку партійних органів тощо.

Теоретичні проблеми формування краєзнавчих фондів бібліотечних установ України, спроби вирішення їх на основі наукових досліджень, узагальнення кращого досвіду бібліотек країни, а також поради при виданні бібліографічних краєзнавчих посібників знайшли відображення в працях Н.Горбачевської, Л.Макаренко, К.Селіверстової⁸ та ін. Історико-краєзнавча діяльність бібліотечних установ Одеської області переважно висвітлена у працях Г.Каширіна,

---

⁴ Памятники истории и культуры УССР. Каталог-справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – 536 с.

⁵ Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сб. ст./ Ред. кол.: П.Т.Тронеко и др. – К.: Наукова думка, 1991. – 312 с.

⁶ Бондар М., Мезенцева Г., Славин Л. Нариси музейної справи. - К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. - 191 с.; Мезенцева Г. Музеєзнавство. - К.: Вища школа, 1980. - 120 с.; Буланий І., Євтушенко І. Громадські музеї України: Історія, досвід, проблеми. – К.: Мистецтво, 1979. – 199 с.

⁷ Ангелов Г. Народные музеи. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1962. – 128 с.; Він же. Краєзнавство і громадськість. – Одеса: Маяк, 1963. – 96 с.; Він же. Традиції виховують. – Одеса: Маяк, 1967. – 107 с.

⁸ Горбачевская Н. Библиотечное краеведение в системе организационно-методического руководства библиотеками РСФСР // Советское библиотековедение. – 1980. - № 5. – С. 85 – 95; Макаренко Л. Бібліотечне краєзнавство в республіці: стан і завдання в процесі перебудови, демократизації суспільного життя // Краєзнавча робота бібліотек – фактор патріотичного і інтернаціонального виховання населення: Матеріали республіканської науково-практичної конференції працівників обласних бібліотек УРСР. – К., 1990. – С. 13 – 29; Селіверстова Е. К проблеме создания единого краеведческого фонда библиотек Украинской ССР // Там же. - С. 54 – 61.

Т.Полянко, О.Панової, Л.Смичок, Л.Забенкіної⁹ та ін. Створення краєзнавчих картотек і каталогів, організація різноманітних заходів щодо краєзнавчої діяльності бібліотек, видання краєзнавчої літератури, покажчиків і посібників, а також форми і методи краєзнавчої роботи – це основні питання, яких торкалися дослідники у своїх працях.

Історії окремих архівів Одеської області та їх науково-дослідницькій діяльності у 60-х – 70-х рр. присвячена низка статей наукових співробітників цих архівів, а саме О.Осадчука, Л.Скуднової, В.Шевченко, О.Дьоміної, Є.Хабалашвілі, А.Белобородової, І.Хіоні¹⁰ та ін.

Вкрай фрагментарно висвітлено у літературі краєзнавчий доробок місцевих організацій Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, досвід підготовки одеських томів “Історії міст і сіл УРСР” та “Зводу пам'яток історії та культури”. Окремо можна виділити дослідження А.Бачинського, І.Сапожникова, О.Дьоміна¹¹, які присвячені проблемам виявлення, обліку, охорони, збереження пам'яток Одещини й підготовки до написання “Зводу”.

Діяльність історико-краєзнавчої секції “Одесика”, яку було створено при Будинку вчених ще в 1964 р., висвітлена фрагментарно, переважно описово в періодичній пресі членами самої секції - Б.Сосюрою, П.Александровим, Г.Євгенєвим, Ю.Михалюком¹² та ін.

Характерною рисою історіографії 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. стала поява узагальнюючих праць, які містять не тільки аналіз сучасного розвитку історичного краєзнавства України в цілому, і окремих регіонів зокрема, але й ретроспективний огляд історико-краєзнавчого руху, який відбувався у ХХ ст. З принципово інших світоглядних позицій розглянуто широке коло питань, пов'язаних з охороною і вивченням нерухомих пам'яток історії та культури, в колективній монографії “Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження”, що побачила світ у 1998 р. за загальною редакцією В.Горбика, у праці “Увічнена історія України” П.Тронька та В.Войналовича, яка розкриває стан увічнення сторінок історії України періоду жовтневої революції, місце і роль “монументальної пропаганди” в формуванні і функціонуванні тоталітарної системи, завдання з вшанування пам'яті жертв політичних репресій та інші важливі

---

⁹ Каширін Г. Краєзнавча робота масової бібліотеки. – К., 1960. – 39 с.; Панова А. Край мой – гордость моя // Библиотекарь. – 1966. - № 1. – С. 57 – 59; Смичок Л., Забенкина Л. Историко-краеведческая деятельность ОГНБ им. М.Горького // Тезисы I областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы “Воспитание историей”. – Одесса, 1989. – С. 121 – 122 та ін.

¹⁰ Осадчук О., Скуднова Л., Шевченко В. До історії радянського архівного будівництва на Одещині // Архіви України. – 1970. - № 5. – С. 10 – 18; Білобородова А., Хабалашвілі Є. Філіалу Одеського облдержархіву в м. Ізмаїлі – 30 років // Архіви України. – 1971. - № 2. – С. 76 – 77; Хіоні І. Одеський обласний державний архів // Ювілейна наукова сесія, присвячена 100-річчю Одеського державного університету. – Одесса. - 1965. – С. 68 – 71, та ін.

¹¹ Бачинський А. Документальні пам'ятники: виявлення, збереження, використання // Тезисы I областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы “Воспитание историей”. – Одесса, 1989. – С. 75 – 77; Сапожников И. Археологические разведки для “Свода памятников истории и культуры Одесской области” в 1988 г. // Там же. – С. 121-122; Дьомін О. Проблеми вивчення пам'яток історії та культури у “Зводі історії і культури України по Одеській області” // Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк: Волинський державний університет ім. Л.Українки, 1993. – С. 312 – 313.

аспекти¹³. Діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії і культури дослідник С.Заремба присвятив роботу “Українське товариство охорони пам'яток історії і культури: історичний нарис”, яка значною мірою допомогла у справі дослідження і популяризації історичного краєзнавства¹⁴.

Заслуговує на увагу праця Г.Гончарука і А.Нагайцева “Историография одесских фабрик и заводов: К 210-й годовщине основания Одессы”, де розглядаються літературні і документальні джерела з історії фабрик і заводів міста за період з 1896 року й до кінця ХХ століття. Дослідники відзначають етапи розвитку історіографії і надають методичні рекомендації історикам, економістам, краєзнавцям щодо методів і форм дослідження історії фабрик і заводів, що існували у минулому або функціонують у сучасних умовах¹⁵.

Доба незалежності України характеризується глибоким осмисленням нових підходів до історико-краєзнавчої проблематики. Саме цим відзначаються дослідження С.Куделка, Є.Кучменко, О.Реснта, Я.Верменич, О.Бажана, адже криза донедавна панівної у вітчизняній історіографії марксистської парадигми зумовила зростання інтересу до теоретико-методологічних проблем історичного краєзнавства¹⁶.

Проблеми розвитку та періодизації історичного краєзнавства на Одещині порушували в своїх працях такі вчені як З.Першина, М.Раковський та ін. На основі нових концептуальних підходів щодо висвітлення регіональних аспектів історико-краєзнавчих проблем проводив дослідження у 90-ті рр. М.Раковський, якому належить кілька праць, присвячених проблемам періодизації історичного краєзнавства, діяльності наукових і громадських організацій щодо проведення краєзнавчої роботи у регіоні¹⁷.

Останнім часом увагу дослідників привертає вивчення надбань окремих краєзнавців, істориків, які присвятили свою наукову діяльність вивченню різних аспектів історичного краєзнавства Одещини. Життєвий та творчий шлях окремих дослідників історії Одещини

---

¹² Сосюра Б., Александров П. Знакомтесь – “Одессика” // Знамя коммунизма. – 1964. – 29 июля. – С. 3; Евгеньев Г. История истории // Вечерняя Одесса. – 1989. – 25 марта. – С.3; Михалюк Ю. Юбилей “Одессики”. Биография клуба краеведов // Знамя коммунизма. – 1989. – 2 апр. - С. 4.

¹³ Историико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження. – К.: Інститут історії України, 1998. – 399 с.; Тронько П., Войналович В. Увічнена історія України. - К.: Наукова думка, 1992. - 176 с.

¹⁴Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії і культури: історичний нарис. – К.: Логос, 1998. – 243 с.

¹⁵ Гончарук Г., Нагайцев А. Историография одесских фабрик и заводов: К 210-й годовщине основания Одессы”. – Одеса: Астропринт, 2004. – 216 с.

¹⁶ Куделко С. Індивідуалізуюча історія й краєзнавство. // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 35 – 37; Реснт О. Сучасний стан краєзнавства // Історичне краєзнавство і культура. VIII Всеукраїнська наукова конференція. Наукові доповіді та повідомлення. – К. – Х.: Рідний край. – 1997. – Ч. 1. – С. 93 - 98; Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історії регіоналістики в Україні. – К., 2003. – 517 с., та ін.

¹⁷ Першина З. Традиции отечественного краеведения, преемственность и развитие // Тезисы I областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы “Воспитание историей”. – Одесса, 1989. – С. 31 - 33; Раковский М. Актуальные проблемы развития исторического краеведения в нашем крае // Материалы научной конференции, посвященной 40-летию историко-краеведческого музея. – Одесса, 1996. – С. 16 – 18; Раковский М. Історичне краєзнавство на Одещині: досвід, проблеми. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 21 – 25.

висвітлюють в своїх працях А.Агбунов, Л.Новікова, Н.Секерська, В.Хмарський¹⁸ та інші. Слід зазначити, що автори, висвітлюючи діяльність науковців, прагнули основну увагу приділити лише позитивним моментам, не вдаючись до особистих оцінок та критичного підходу до їх інтелектуальної спадщини.

Аналіз наукової літератури свідчить, що у вітчизняній історіографії відсутня спеціальна праця, присвячена розвитку історичного краєзнавства як на Одещині, так і в Україні в цілому, і яка б охоплювала другу половину ХХ ст. Загальні міркування й окремі спостереження в такій постановці проблеми містяться у деяких наукових працях, які не вичерпують всієї повноти і складності даної проблематики.

Необхідність досягнення поставлених в дисертації мети і завдання обумовили використання широкої джерельної бази, яка включає документи і матеріали центральних державних архівів України, обласних, а також поточних архівів різних закладів та товариств. Джерельна база представлена різними групами джерел, це зокрема: законодавчі акти, документи центральних і місцевих органів влади, діловодна документація, матеріали громадських організацій і товариств, а також музеїв, бібліотек, праці історико-краєзнавчої тематики, публікації періодичної преси, матеріали особистого походження (мемуари, спогади, листи, автобіографії тощо).

Основну групу джерел складають законодавчі акти та офіційні державні документи, що становлять підвалини розвитку історичного краєзнавства і визначають напрямки його діяльності. Всі постанови сприяли централізованому обліку і були направлені на зберігання, наукове і практичне використання документальних матеріалів, забезпечення архівних установ спеціальними приміщеннями тощо. Провідну роль серед джерел відіграють архівні документи. Найбільш важливими для дослідження проблеми стали фонди Центрального державного архіву вищих органів державної влади та управління України. Так, фонд Ради Міністрів УРСР (Ф. Р-2) зберігає чимало свідчень щодо фінансування музейних закладів, проведення міжнародних, всесоюзних і республіканських музейних виставок, придбання і обміну експонатів тощо.

Відомості про основні етапи становлення музейної справи, державної системи охорони пам'яток історії і культури містить у собі фонд Міністерства культури України (Ф. Р-5116). У фонді зберігаються плани, звіти і довідки про роботу музеїв, списки музеїв, пам'яток та експонатів, стенограми нарад музейних працівників, участь в яких брали одеські музеєзнавці. Чимало документів про охорону і збереження історико-культурної спадщини містяться у фонді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (Ф. Р-4760). Важливі матеріали з формування науково-методичних і організаційних засад процесу підготовки до видання "Історії

---

¹⁸ Агбунов А. П.О.Карышковский и изучение древней истории и географии Причерноморья // Древнее Причерноморье. Тезисы докладов конференций. / Редкол. Гудкова А. и др. – Одесса, 1989. – С. 3 – 4; Бачинський Анатолій Діомидович / Під ред. Новикової Л.В. – Одеса: МП "Гермес". – 1994. – Вип. I. – 100 с.; Хмарський В. А.Д.Бачинський: нарис наукової і громадської діяльності // Краєведческий вестник. – 1995. - № 2. – С. 3 – 5.

міст і сіл Української РСР”, діяльності Головної та обласних редакційних колегій, участі наукових установ, вищих навчальних закладів, архівів, бібліотек, музеїв у написанні, рецензуванні та редагуванні нарисів та довідок містяться в фонді Головної редакційної колегії названої праці (Ф.Р-4633). У фонді зберігаються документи понад ста справ про організацію роботи щодо написання тому “Одеська область”, а саме рукописи нарисів з авторськими правками, рецензії і зауваження на нариси, методичні вказівки і поради членів Головної редколегії.

У структурі джерельної бази дисертації переважають архівні документи і матеріали, значна частина яких уперше впроваджується у науковий обіг. Важливе місце серед них посідають оперативно-розпорядчі документи і матеріали діловодства державних установ регіону, які є інформативно насиченими. Так, у складі фондів Державного архіву Одеської області (Одеського обласного управління культури (Ф. Р-6712), Одеського державного історико-краєзнавчого музею (Ф. Р-7376), Одеського державного музею “Оборона Одеси” (Ф. Р-7375), Одеського обласного краєзнавчого музею (Ф. Р-7377) та Державного архіву Одеської області (Ф. Р-1142), Одеської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (Ф. Р-7935), Одеського обласного статистичного управління культури, населення і охорони здоров'я (Ф. Р – 6679)) виявлено цілу низку постанов, розпоряджень, наказів, протоколів засідань колегіальних органів, планів роботи і звітів про її виконання, діловодних записок, довідок, інформацій, інструктивних і методичних листів, які дозволили відтворити загальну картину діяльності органів виконавчої влади та державних установ у галузі історичного краєзнавства.

Окрему групу використаних джерел являють собою документи особистих фондів відомих дослідників-краєзнавців Одещини другої половини ХХ ст.: А.Бачинського (Ф. Р-8139), С.Борового (Ф. Р-7400), В.Чарнецького (Ф. Р-8144), Р.Шувалова (Ф. Р-8187), та ін. Вивчення біографічних матеріалів, документів, наукової та громадської діяльності вищеназваних діячів уможливило відтворення основних етапів життя та творчості цих справжніх подвижників краєзнавства.

Складовою частиною джерельної бази дослідження є матеріали періодичної преси. У процесі підготовки дисертації було вивчено і проаналізовано матеріали республіканських газет “Правда України” (1970-1990), “Радянська Україна” (1956-1991); обласних газет “Знамя коммунизма” (1952-1991), “Вечерняя Одесса” (1961-1991), “Чорноморська комуна” (1967-1991), районних газет “Котовські вісті” (1962-1980), “Комунар” (1944-1962), “Радянський Ізмаїл” (1965-1990) та ін. Це дозволило виявити і опрацювати значний масив публікацій на історико-краєзнавчу тематику, який не вдавалося знайти в інших джерелах, і це істотно урізноманітнило і збагатило джерельну базу роботи.

Отже, наявна джерельна база та історіографічний доробок з даної проблеми дозволяють реалізувати мету та дослідницькі завдання дисертаційного дослідження.

У другому розділі **“Історико-краєзнавчі дослідження на Одещині в системі**

краєзнавчого руху” розглянуті основні напрямки історико-краєзнавчої діяльності, відновлено історію створення одеських томів “Історії міст і сіл УРСР” та “Зводу пам’яток історії та культури”, охарактеризований внесок науковців Одещини у дослідження історико-краєзнавчих проблем. Друга світова війна змінила основні напрямки роботи державних установ, культурно-освітніх закладів і громадських організацій, завдала значної шкоди розвитку науки і культури. Тому, після її завершення у республіці почалися процеси відновлення і становлення історичної науки взагалі та історичного краєзнавства зокрема. Об’єктивним процесом в повоєнний період стала диференціація різноманітних напрямків дослідження краю. У рамках краєзнавства найбільш чітко визначився історичний напрямок, сформувалися його основні форми – наукові, громадські та шкільні. У повоєнні роки розвиток історичного краєзнавства знаходив своє відображення у діяльності науково-дослідних інститутів, багатьох кафедр гуманітарних наук вузів республіки, наукових співробітників державних архівних установ, державних музеїв, бібліотек, яка була спрямована на розробку локально-історичних проблем, вивченню соціально-економічного і культурного розвитку окремого регіону, історії його підприємств, навчальних закладів, історико-культурних пам’яток. Істотним результатом наукового дослідження краю стало створення фундаментальної праці “Історії міст і сіл Української РСР”. У процесі підготовки тому “Одеська область”, чимало особистих зусиль доклали науковці і краєзнавці Одещини для формування цілісного видання. Значення проведеної роботи полягає ще й в тому, що підготовка та видання цієї наукової праці стало одним із важливих чинників, які значно підвищили українське краєзнавство на якісно новий рівень, істотно сприяли подальшому розвитку музейництва, пам’яткоохоронної роботи, виданню нових історико-краєзнавчих праць.

Таким чином, у 1944 – 1991 рр. на Одещині завдяки зусиллям одеських істориків-краєзнавців та краєзнавців-аматорів багато аспектів місцевої історії краю різних періодів мали своє дослідження. Велика робота була проведена щодо виявлення, археографічній обробці та надрукуванню документів і матеріалів з місцевої історії, що стало вагомим внеском у розвитку історичного краєзнавства на Одещині. Одним з яскравих проявів розвитку історичного краєзнавства у досліджуваний період став вихід у світ одеського тому “Історії міст і сіл Української РСР”, у підготовці якої брали участь науковці, викладачі, учителів, представники громадськості. Це видання стало своєрідним підсумком формування нового напрямку історико-краєзнавчих досліджень, адже саме підготовка до написання сприяла виданню нової історико-краєзнавчої літератури, створенню краєзнавчих осередків, проведенню різноманітних краєзнавчих, пам’яткознавчих програм, підвищенню рівня краєзнавчих досліджень в регіоні, поліпшило організацію та координацію регіонально-історичних студій, конференцій, семінарів, нарад тощо. Важливо, що у досліджуваний період вивченням місцевої історії займалися поряд з вченими-істориками і краєзнавці-аматори. Саме вони забезпечували збереження, дослідження і

популяризацію історії краю, а також вводили у науковий обіг фактичний матеріал, який ставав необхідною основою для пізнання історичної реальності.

У третьому розділі **“Роль державних культурно-освітніх закладів і архівних установ у відродженні та розвитку історичного краєзнавства”** аналізується історико-краєзнавча діяльність музеїв, архівів та бібліотек регіону. Важливими осередками науково-дослідної та організаційно-масової роботи щодо розвитку історичного краєзнавства були музеї, бібліотеки й архіви. У досліджуваній період як наукові так і масові бібліотеки Одещини систематично випускали тематичні списки краєзнавчої літератури, організували постійно діючі виставки з історії краю, зустрічі з учасниками історичних подій, видатними діячами тощо. Музеї, зберігаючи і експонуючи пам'ятки матеріальної та духовної культури, реліквії, володіли великою силою емоційного впливу, виконували важливі функції, сприяли вивченню історії краю. Архіви, накопичуючи цінні документи й матеріали, видавали велику кількість збірок документів, анотованих путівників, довідників, які мали непересічне значення не тільки для істориків-науковців, але й для всіх, хто займався вивченням історії краю. У своїй практичній діяльності архівні установи, музеї, бібліотеки Одещини тісно взаємодіяли не тільки між собою, а й із державними науковими установами, вищими навчальними закладами, творчими спілками, громадськими організаціями, а також підтримували творчі зв'язки з краєзнавцями-аматорами.

Аналіз діяльності культурно-освітніх закладів та архівних установ Одещини з організації і проведенні історико-краєзнавчої роботи в регіоні свідчить про те, що ці заклади стали краєзнавчими осередками, які діяли у другій половині 40-х – на початку 90-х рр. XX ст. Музеї, архіви і бібліотеки систематично проводили значну роботу, щоб задовольнити потреби у краєзнавчій інформації у громадськості, надати методичну допомогу. Велике значення для розширення краєзнавчої роботи мали методичні наради, наукові конференції, зустрічі з місцевими журналістами, письменниками, викладачами, які проводили співробітники цих закладів спільно з працівниками різних установ та організацій. Вони згуртовували у регіоні краєзнавчі активи, сприяли виникненню народних музеїв, товариств, гуртків. Серед негативних явищ, що впливали на діяльність вищезазначених закладів та установ, слід виокремити такі, як ідеологізованість та одержавлення всього краєзнавчого руху. Ці фактори впливу зумовлювалися самою природою тоталітарної політичної системи, яка намагалася здійснювати всеохопний контроль як над суспільством в цілому, так і над окремими його сферами, особливо гуманітарного характеру. Крім того, обсяг централізованого бюджетного фінансування краєзнавчої діяльності не завжди був достатнім, не забезпечував динамічного розвитку досліджень галузі. Відповідно до даних обставин спостерігалися такі прояви у краєзнавчій роботі, як неузгодженість наукових досліджень музеїв, бібліотек, архівів краю, як відсутність координаційного центру, зростання байдужості до збереження культурно-історичної спадщини. Все це негативно позначилося на стані історико-

краєзнавчих досліджень, на ефективності розвитку краєзнавчого руху як на Одещині, так і в Україні в цілому.

У четвертому розділі **“Діяльність наукових та громадських товариств у контексті розвитку краєзнавчого руху”** показана роль одеських товариств у здійсненні пам’яткоохоронної роботи та розгортанні краєзнавчого руху на Одещині. Одним із найважливіших напрямлень історико-краєзнавчих пошуків у досліджуваний період було глибоке та всебічне дослідження історико-культурної спадщини українського народу. Значну роль у вивченні, охороні та збереженні пам’яток історії та культури у досліджуваний період відіграли Одеське археологічне товариство, Одеська обласна організація товариства охорони пам’яток історії та культури й історико-краєзнавча наукова секція “Одесика” при Одеському будинку вчених, які своєю діяльністю сприяли руху громадськості за відродження історичного краєзнавства. Проблеми історії краю посідали чільне місце у діяльності створених за участю краєзнавців громадських об’єднань історико-культурологічного, пам’яткоохоронного та археологічного спрямування. Конкретними результатами їх діяльності стало збереження пам’яткоохоронних зон загальнонаціонального значення, виявлення і оприлюднення багатьох раніше замовчуваних фактів місцевої історії.

Протягом другої половини 40-х – на початку 90-х рр. в Одеській області плідна діяльність наукових і громадських товариств сприяла активізації пам’яткоохоронній справі, розвитку археологічного краєзнавства та історико-краєзнавчого руху в регіоні. Членами товариств була проведена значна робота щодо виявлення, вивчення та спорудження пам’ятників, пам’ятних знаків, меморіальних дошок, в яких відображена історія регіону, а також проведенні консервації пам’яток археології та архітектури. Однак, слід зазначити, що справа спорудження пам’ятників, пам’ятних знаків, меморіальних дошок перебувала під жорсткою опікою партійних і радянських органів, що наклало свій негативний відбиток на їх тематичну спрямованість. У досліджуваний період після подолання нігілістичних тенденцій, в силу наявних матеріально-технічних можливостей проводилася певна робота щодо виявлення, збереження і популяризації пам’ятників археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Певних організаційних засад історичне краєзнавство на Одещині набуло з утворенням Українського товариства охорони пам’яток історії і культури, статутна діяльність якого тісно пов’язувалася з краєзнавчими пошуками. Товариство здійснювало не лише фінансування робіт, а й залучало до неї кращі наукові й творчі сили. Позитивним у другій половині 70-х – 80-х рр. як на рівні області, так і республіки, стала розробка перспективних планів реставрації, ремонту, благоустрою пам’яток, які дозволяли зосереджувати кошти на найбільш важливих об’єктах. У цілому позитивно оцінюючи стан історичного краєзнавства на Одещині варто зазначити, що його демократичний розвиток стимулювався жорсткою ідеологічною регламентацією з боку компартійних органів, політичною

заангажованістю усієї духовної сфери. Незважаючи на це, завдяки ініціативі і ентузіазму дослідників місцевої історії, краєзнавчий рух набував поступального характеру, розширював форми і методи роботи, сприяв пробудженню у громадян історичної пам'яті.

ВИСНОВКИ

Аналіз опублікованої літератури, документальних джерел, матеріалів періодичної преси свідчить про те, що історичне краєзнавство на Одещині пройшло складний шлях розвитку у другій половині 40-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Продовжуючи традиції краєзнавства ХІХ та початку ХХ століть, краєзнавчий рух на Одещині у досліджуваний період започаткував нові форми і методи краєзнавчої роботи. В цей час створилися об'єктивні умови для вивчення і поширення знань про минуле краю, проте досить часто історико-краєзнавча робота залежала від офіційних державних директив, які спрямовували діяльність цих краєзнавчих установ у дуже вузькі рамки.

Основними формами краєзнавчої роботи у повоєнний період було відновлення закладів науки і культури, ліквідація наслідків війни на окупованій території Одещини, повернення фондів державних архівів і бібліотек, створення нових осередків краєзнавчої роботи тощо. Події Другої світової війни обумовили коло досліджень з історії краю, а саме вивчення історичних фактів періоду війни, дій партизанських загонів, визначення імен загиблих тощо.

Активізації досліджень з історії населених пунктів, промислових і сільськогосподарських підприємств, пам'яток історії та культури, якісному і кількісному зростанню краєзнавчих видань сприяла, значною мірою, підготовка томів “Історії міст і сіл Української РСР. Одеська область” і “Зводу пам'яток історії та культури”, яка стала важливим імпульсом у розвитку історичного краєзнавства як у республіці в цілому, так і на Одещині зокрема. Процес підготовки зазначених видань не лише дозволив підняти і опрацювати винятково широку документальну базу, створити інформаційно-пошукові системи в архівах і бібліотеках, а й згуртувати краєзнавчий актив, зосередивши його увагу на пріоритетних напрямках досліджень рідного краю.

Розвиток історичного краєзнавства, за умов системної кризи радянського суспільства, мав суперечливий характер, але, незважаючи на одіозні ідеологічні настанови і брак коштів, краєзнавці Одещини відродили і виплекали цінну дослідницьку традицію, врятували від загибелі великий шар рухомих і нерухомих пам'яток історії та культури, істотно збагатили джерельну базу регіональної історіографії. Водночас, частина краєзнавців працювала безсистемно, піднімала малозначущі теми, їх напрацювання були іноді далекими від наукового обґрунтування та історичної цінності. У досліджуваний період на Одещині історичним краєзнавством займалася ціла група істориків-краєзнавців, а саме: А.Бачинський, С.Боровой, В.Ващенко, П.Каришковський, С.Ковбасюк, В.Коновалов, З.Першина, М.Раковський та ін. Для численного загону місцевих краєзнавців наукові дослідження істориків-професіоналів, їх праці були одним з основних джерел вивчення краю. Проте, провідне місце в історико-краєзнавчій літературі тих часів належало

таким темам досліджень, як історія рідного краю, що пов'язана з подіями класової боротьби, революційного руху, Другої світової війни, участю трудящих у будівництві соціалізму, що звичайно обумовлювалося тогочасною тоталітарною системою і пануючою ідеологією.

Важливу роль у розвитку історичного краєзнавства на Одещині у досліджуваний період відіграли державні культурно-освітні заклади та архівні установи, співробітники яких сприяли формуванню фондів і науково-довідкового апарату історико-краєзнавчих досліджень. Краєзнавча робота музеїв Одещини підпорядковувалася єдиній схемі, яка була пов'язана з науково-дослідною та популяризаторською роботою щодо вивчення основних історичних подій в історії радянської держави. Незважаючи на відсутність необхідних коштів, жорсткий ідеологічний тиск з боку політичного керівництва, одеські музеї намагалися зберегти належний рівень науково-дослідної, фондової, експозиційної роботи, що надавало можливість у другій половині 80-х рр. розпочати докорінну перебудову музейної справи в регіоні, висвітлити, притаманними їм засобами, маловідомі сторінки історії Одещини. Винятково важливу роль у діяльності музейних закладів регіону відігравав краєзнавчий актив, який складав основу масових громадських відділів, наукових рад, гуртків і об'єднань, створених при музеях. Серед музейних працівників, справжніх подвижників краєзнавчого руху, можна назвати І.Бережного, А.Бужевича, А.Коциєвського, Н.Пельца, М.Пустовойтенка, К.Ревенка, М.Савицького та багато ін.

В організації краєзнавчої діяльності на Одещині значна роль у досліджуваний період належала науковим та масовим бібліотекам. Краєзнавча робота бібліотек включала виявлення, збирання і систематизацію краєзнавчої літератури; довідково-бібліографічне обслуговування різних установ і окремих читачів; науково-методичну діяльність, зокрема допомогу сільським бібліотекам та бібліотекам підприємств, створення методичних посібників, проведення консультацій, семінарів, нарад і конференцій, які сприяли обміну досвідом краєзнавчої роботи в регіоні. У справі розвитку бібліотечного краєзнавства важливу роль відігравали бібліографи-краєзнавці одеських наукових бібліотек, зокрема такі, як Г.Каширін, Л.Смичок, О.Ноткіна, М.Павлюк, В.Фельдман та ін.

Одним із центрів краєзнавчої роботи на Одещині, зокрема центром організації методичної допомоги краєзнавцям-аматорам, були державні архіви. Діяльність архівістів була насичена краєзнавчим змістом – комплектація і упорядкування фондів, створення науково-довідкового апарату й тематичних каталогів, видання збірок документів та матеріалів, публікація статей та оглядів, джерел у фаховій та громадсько-політичній періодиці, проведення днів відкритих дверей в архівних установах, тематичних виставок, шкільних уроків, лекцій, телевізійних і радіо вікторин, днів інформатора на краєзнавчу тематику. Значну роботу щодо організації краєзнавчої діяльності архівних установ Одещини проводили архівісти області А.Белобородова, О.Дьоміна, О.Осадчук, Є.Хабалашвілі, І.Хіоні та ін. Проте, пильний нагляд, адміністрування всієї діяльності архівних установ з боку партійно-бюрократичного апарату, ідеологічний контроль, тощо, призводили до

погіршення результатів дослідницької роботи, до зниження рівня науковості, переважання суб'єктивних, кон'юктурних, пропагандистських нашарувань у цій сфері. Кількість проведених архівними установами досліджень, в значній мірі, не узгоджувалися з їх якістю, ґрунтовністю, фундаментальністю.

Діяльність наукових товариств на Одещині, таких як, Одеське археологічне товариство, Одеська обласна організація товариства охорони пам'яток історії та культури, а також історико-краєзнавча секція "Одесика" при Одеському будинку вчених, сприяла підвищенню рівня історико-краєзнавчих досліджень, що в значній мірі відобразилося і на їх якості. Ці громадські об'єднання скеровували свою роботу на видання результатів досліджень в регіоні та координацію діяльності археологів, істориків, краєзнавців, проведення обліку та охорону пам'яток на місцях, сприяння участі краєзнавців в археологічних експедиціях, організації конференцій спільно з археологами-аматорами та краєзнавцями Північного Причорномор'я.

Краєзнавчим дослідженням 40-х - першої половини 80-х рр. була властива хронологічна і тематична обмеженість, зумовлена як директивними вказівками владних структур, так і станом вітчизняної історичної науки того часу, причому пріоритет належав дослідженням з історії революційного руху, компартійних та комсомольських організацій, соціалістичного будівництва, Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. На зламі 80-90-х рр. історико-краєзнавчий рух на Одещині, як і в Україні в цілому, став важливим засобом пробудження історичної пам'яті та національної свідомості українського народу і в такий спосіб прислужився утворенню незалежної Української держави.

У контексті подальшого розвитку історичного краєзнавства на Одещині, виходячи з наявного досвіду, було б доцільним висловити деякі практичні рекомендації щодо поліпшення сучасної історико-краєзнавчої роботи в регіоні. По-перше, варто було б здійснити розробку перспективних програм розвитку історичного краєзнавства, пам'яткознавства, музеєзнавства, які мають бути підтримані державним фінансуванням. По-друге, доцільно активізувати роботу Одеської філії Всеукраїнської спілки краєзнавців, яка має стати координаційним центром краєзнавчих осередків Одещини. По-третє, потрібно активізувати діяльність Одеської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури. По-четверте, одним із першочергових завдань можна вважати розробку програм викладання історичного краєзнавства у вищих та середніх навчальних закладах. По-п'яте, провести істотне реформування системи державних і громадських музеїв, яке неможливе без відтворення в експозиціях історичних процесів, позбавлених тенденційних підходів, що склалися у добу політичного монополізму та ідеологічного монізму. По-шосте, передбачити державну підтримку в організації роботи з підготовки матеріалів та перевидання багатотомної наукової праці з історії міст і сіл України і Одещини зокрема, та видання одеського тому Зводу пам'яток історії і культури України на основі сучасної наукової методології.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Щербина Н. Історія написання “Історії міст і сіл Української РСР. Одеська область” як джерело вивчення історичного краєзнавства // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Сучасний соціокультурний простір 2004”. — К.: ТОВ “ТК “Меганом”. - 2004. — Ч. 1. — С. 135-137.
2. Щербина Н. Науковий доробок краєзнавців як об’єкт вивчення історичного краєзнавства на Одещині у II половині 50-х – 80-ті рр. XX ст. // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2005. – С. 135-143.
3. Щербина Н. Музейна справа на Одещині в контексті історичного краєзнавства (кінець 40-х - 60-ті рр. XX ст.) // Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару “Кайндлівські читання”, 28-29 травня 2005. - Чернівці: Прут, 2005. - С. 131 - 134.
4. Щербина Н. Краєзнавство: стан і проблеми розвитку // Народний Рух України: місце в історії та політиці. Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції 15-17 вересня 2005. – Одеса: Астропринт, 2005. – С.155 – 159.
5. Щербина Н. Роль громадських музеїв у розвитку краєзнавчого руху на Одещині у повоєнну добу (кінець 40-х – 60-ті рр. XX ст.) // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції “Сучасний соціокультурний простір 2005”. – К.: ТОВ “ТК “Меганом”. - 2005. – Ч.1. – С. 22-24.
6. Щербина Н. Діяльність Одеського археологічного товариства в розвитку історичного краєзнавства на Одещині // Матеріали шостої сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2005. – С. 258 – 261.
7. Щербина Н. Деякі аспекти розвитку археології в контексті історичного краєзнавства на Одещині // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2005. - № 6 (18). – С. – 136 – 143.
8. Щербина Н. Громадські музеї в розвитку історичного краєзнавства Одещини (40 – 80-ті рр. XX ст.) // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Історичні науки. Педагогічні науки. Філологічні науки: Збірник наукових праць.– Ізмаїл, 2005. – Вип. 19. – С. 49-52.
9. Щербина Н. Архівні установи в системі краєзнавчого руху на Одещині у другій половині XX ст. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 6. Серія: історія. – Одеса: Астропринт, 2006. – С. 262 – 267.
10. Щербина Н. Діяльність Одеської обласної організації УТОПШК із збереження історико-культурної спадщини (60-80-ті рр. XX ст.) // Науковий вісник. Одеський державний економічний

університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2006. - № 5 (25). – С. – 172 – 179.

11. Щербина Н. Історико-краєзнавча діяльність бібліотек Одещини (50 – 80-ті рр. XX ст.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2006. – Т. 48. - Вип. 35. - С. 126 – 130.

12. Щербина Н. Історико-краєзнавча діяльність секції “Одесика” (1964 – 1989 рр.) // Матеріали III Міжнародної наукової конференції “Вікно в європейську науку”, присвячена 140-річчю від дня народження Р.Кайндля, 20 – 21 травня 2006. – Чернівці: Прут, 2006. – С. 29 – 31.

АНОТАЦІЯ

Щербина Н.Ф. Розвиток історичного краєзнавства на Одещині (1944 – 1991 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Одеський національний університет імені І.І.Мечникова. – Одеса, 2007.

Дисертація є першим комплексним дослідженням з історії розвитку історичного краєзнавства на Одещині у 1944 – 1991 рр. На підставі вивчення архівних документів, матеріалів періодичної преси та краєзнавчої літератури досліджуються основні тенденції, форми та напрямки діяльності краєзнавчих осередків на Одещині в умовах динамізації кризи радянської системи. У дисертації проаналізовано здобутки та прорахунки у діяльності музеїв, бібліотек, архівів, наукових і громадських товариств у вивченні історії регіону. Висвітлено внесок істориків та краєзнавців у розвиток історико-краєзнавчих досліджень на Одещині, надано біографічні дані невідомих раніше широкому науковому загалу краєзнавців-аматорів. На прикладі підготовки одеських томів “Історія міст і сіл Української РСР” і “Зводу пам’яток історії і культури” показано зближення громадських і наукових форм краєзнавчої роботи у зазначений період.

Ключові слова: історичне краєзнавство, музей, архів, бібліотека, охорона пам’яток, історико-культурна спадщина.

АННОТАЦИЯ

Щербина Н.Ф. Развитие исторического краеведения на Одессине (1944 – 1991 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Одесский национальный университет имени И.И.Мечникова. – Одесса, 2007.

История развития исторического краеведения на Одессине в 1944 – 1991 гг. до настоящего времени в украинской историографии оставалась недостаточно исследованной. В работе впервые,

на основе анализа различных источников – архивных документов, материалов периодической прессы, краеведческой литературы и т. д. – осуществлена характеристика основных тенденций, форм краеведческого движения в регионе. В четырех главах диссертационного исследования рассмотрены источниковедческая база, историография проблемы, охарактеризованы основные аспекты развития исторического краеведения на Одессине. На примере подготовки одесских томов “Истории городов и сел Украинской ССР” и “Свода памятников истории и культуры” показано сближение общественных и научных форм краеведческой работы в исследуемый период. Освещен вклад историков и краеведов в развитие историко-краеведческих исследований на Одессине, представлены биографические данные неизвестных ранее широкой научной общественности краеведов-любителей. В исследовании критически проанализирована деятельность музеев, библиотек, архивов, научных и общественных организаций в изучении края. Одним из факторов, обусловивших недостаточную эффективность работы данных учреждений, был процесс динамизации кризиса советской системы. Музеи, архивы, библиотеки систематически проводили значительную работу, чтобы удовлетворить потребности общественности в краеведческой информации, предоставляли методическую помощь, объединяли краеведческие активы в регионе, содействовали созданию народных музеев, обществ, групп. Большое значение, как утверждается в работе, имело возрождение общественных форм краеведения, привлечение представителей различных слоев населения к участию в работе Одесской областной организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры, Одесского археологического общества, краеведческой научной секции “Одессика” при Одесском доме ученых для активизации краеведческих исследований, для становления системы охраны историко-культурного наследия на Одессине. Значительное место в диссертации отведено комплексу мероприятий, проводимых вышеназванными организациями по выявлению, изучению и сбережению памятников истории и культуры в регионе.

Ключевые слова: историческое краеведение, музей, архив, библиотека, охрана памятников, историко-культурное наследие.

SUMMARY

N.F. Shcherbyna. Development of Historical Study of Local Lore in Odessa Region (1944-1991).- Manuscript.

Candidate of Historical Sciences dissertation in 07.00.01 specialization – History of Ukraine. – Odessa National University named after I.I. Mechnykov. – Odessa, 2007.

The dissertation is the first consideration of complex research of the development of Historical study of local lore in Odessa region in 1944-1991. Basing upon studies of archive documents, periodical

press materials and local lore literature, general tendencies, forms and directions of local lore centers' activity in Odessa region in the time of intensification of crisis of Soviet regime, were studied. The dissertation analyzes the contribution and mistakes of museums, libraries, archives, scientific and civil societies' activity to studies of history of the region. The contribution of historians and local lore researchers to the development of historical and local lore studies in Odessa region was discovered, biographical information previously unknown to scientific community of local-lore researchers-amateurs was found out. By example of preparation of Odessa volumes of "History of cities and villages of Ukrainian SSR" and "Catalogue of history and culture monuments" the convergence of civil and scientific forms of local lore studies in the said period were revealed.

Key words: historical study of local lore, museum, archive, library, protection of monuments, historical and cultural heritage.